

DE
VERBEELDING
VAN HET
UNIVERSUM

p. 6

VOORWOORD

Mohamed Ridouani, Luc Sels, Denise Vandevoot,
Bart Raymaekers, Lien De Keukelaere

p. 13

HET LICHT IN HET ZWART

Abdelkader Benali

p. 19

DE VERBEELDING OMTRENT HET UNIVERSUM

Barbara Baert

p. 71

NAAR DE GRENS VAN DE TIJD

Thomas Hertog

p. 103

BEELDEN- CATALOGUS

p. 104

VERBEELDING VAN HET UNIVERSUM: EEUWIGE VERWONDERING

Jan Van der Stock, Hannah Redler Hawes,
Thomas Hertog, Annelies Vogels

p. 298

LITERATUURLIJST

p. 301

BRUIKLEENGEVERS

p. 302

COLOFON

VOORWOORD

Mohamed Ridouani

BURGEMEESTER STAD LEUVEN

Luc Sels

RECTOR KU LEUVEN

Denise Vandevoot

SCHEPEN VAN CULTUUR STAD LEUVEN
EN COVOORZITTER KU[N]ST LEUVEN

Bart Raymaekers

RECTORAAL ADVISEUR CULTUUR, KUNST EN ERFGOED KU LEUVEN
EN COVOORZITTER KU[N]ST LEUVEN

Lien De Keukelaere

COÖRDINATOR KU[N]ST LEUVEN

Van 15 oktober 2021 tot 30 januari 2022 is universiteitsstad Leuven het decor voor 'KNAL! Stadsfestival van de Big Bang'. Rode draad in het programma is de verwondering van de mens over de kosmos en het ontstaan ervan. De keuze voor dit thema is ingegeven door een blinde vlek in ons collectieve geheugen: bijna niemand weet namelijk dat de bigbangtheorie in de vorige eeuw aan de Leuvense universiteit is geschreven, door professor Georges Lemaître. Met het stadsfestival KNAL! zorgen we dit najaar opnieuw voor een big bang in Leuven, in samenwerking met meer dan 120 partners. Initiatiefnemer is KU[N]ST Leuven, het samenwerkingsverband van stad Leuven en KU Leuven. KU[N]ST Leuven realiseerde al verschillende succesvolle stadsfestivals die honderdduizenden bezoekers op de been brachten.

Zoals steeds krijgen toptentoonstellingen met een internationale uitstraling een centrale plaats in het programma. Bijzonder is de verbinding tussen wetenschap en kunst, typerend voor Leuven als creatieve hub en centrum voor kennis en innovatie. In M Leuven vindt vanaf 22 oktober *Verbeelding van het universum* plaats, een tentoonstelling waarin de verwondering over de kosmos in de kunst en vroege wetenschappen centraal staat, van de oudheid tot het einde van de achttiende eeuw. De tentoonstelling *Voorbij de oerknal* in de KU Leuven Universiteitsbibliotheek sluit aan op het verhaal in M. Hier verschijnt Georges Lemaître op het toneel en wordt het verhaal van de moderne kosmologie verteld aan de hand van moderne en hedendaagse kunstwerken en intrigerende wetenschappelijke objecten. Gelijktijdig loopt in M ook nog een solotentoonstelling van de Britse landart-kunstenaar Richard Long en in het prachtige kader van PARCUM/Abdij van Park brengt de expositie *Blik op oneindig* verhalen over schepping, vergankelijkheid en hoop, met religieus erfgoed als leidraad. Het stadsfestival KNAL! is ook de aanleiding voor de plaatsing van een nieuw permanent kunstwerk in de stad, door de Franse kunstenares Félicie d'Estienne d'Orves.

Dit boek is geschreven in de context van de tentoonstellingen *Verbeelding van het universum* in M en *Voorbij de oerknal* in de Leuvense Universiteitsbibliotheek. Het boek en de twee tentoonstellingen brengen meer dan 6000 jaar kunst en wetenschap samen, met als rode draad de eeuwige verwondering over de kosmos. 'Zonder verbeelding geen kennis' is een waarheid die wetenschappers al eeuwenlang begrijpen. Net zo is 'zonder kennis geen verbeelding' een waarheid die kunstenaars al vele eeuwen onderkennen. In twee essays kijken KU Leuven-kosmoloog en cocurator van *Voorbij de oerknal* prof. dr. Thomas Hertog en KU Leuven-kunstwetenschapper prof. dr. Barbara Baert naar het ontstaan van de kosmos, elk vanuit hun discipline. De Nederlandse schrijver Abdelkader Benali verbindt beide perspectieven in een dubbelinterview. Prof. dr. Jan Van der Stock, directeur van Illuminare KU Leuven en curator van *Verbeelding van het universum*, de Londense cocurator van *Voorbij de oerknal* Hannah Redler Hawes en Thomas Hertog schetsen vervolgens het verhaal van de twee tentoonstellingen. Het boek brengt eveneens een visueel indrukwekkend overzicht van alle sleutelwerken uit de exposities.

Wij danken oprecht de auteurs die aan deze publicatie meewerkten en Annelies Vogels, stafmedewerker Tentoonstellingen van de KU Leuven, voor de kundige leiding en coördinatie. Onze erkentelijkheid gaat ook uit naar alle andere medewerkers en betrokkenen en naar het team van Hannibal Books.

De tentoonstellingen, de publicatie en het volledige programma van KNAL! zijn een warme uitnodiging aan iedereen om zelf op ontdekkingsstocht te gaan. Veel verwondering en plezier gewenst in Leuven!

Denk eraan
kijken naar o
niet omlaag n
Probeer te b
je ziet en vraag
universum d
Wees nieuws

omhoog te
de sterren en
naar je voeten.
begrijpen wat
g je af wat het
oet bestaan.
sgierig.

Stephen Hawking (Cambridge, Verenigd Koninkrijk, 2010)

HET LICHT IN HET ZWART

Abdelkader Benali

“This is the way the world ends
Not with a bang but a whimper.”

T.S. Eliot, *The Hollow Men*, 1925

Ook aan een gesprek over de oneindigheid moet op een gegeven moment een einde komen, al valt dat einde niet met een klap of met gejack, maar met een uitnodiging.

Twee uur ervoor zijn we gaan zitten aan de grote, vierkante tafel die de Spoelberchkamer vult, een statige kamer in de Leuvense Universiteitsbibliotheek. De tafel neemt bijna de gehele kamer in beslag. Gesprekspartners die aan weerszijden van de tafel hun armen uitstrekken zullen elkaar met de vingertoppen niet raken. Het idee dat door volharding en het leveren van een uiterste krachtinspanning handen die naar een onbereikbaar midden reiken zichzelf kunnen overstijgen en elkaar alsnog kunnen beroeren, is als een vorm van magisch denken, maar het doorzettingsvermogen dat dit magisch denken aandrijft is heel krachtig en stuwt elke vorm van pogen – het is de eeuwenoude spanning die optreedt tussen ambitie en doel, tussen droom en daad, en deze spanning stuwt het gesprek dat we aangaan. Een gesprek waarin we de grootsheid van het heelal in beelden proberen te vangen.

Twee uur later lijkt de tafel te zijn verdwenen, klein gemaakt door de grensoverschrijdende inhoud van het gesprek. We lijken iets aangeraakt te hebben. Ik weet niet precies wat, maar wat ik wel voel, is alsof het schedeldak is gelicht en mij een uitzicht is aangeboden. Door te dialogiseren zijn we scherper gaan kijken.

“Het is de opdracht van de wetenschapper om de uitkomsten van multidisciplinair onderzoek, hoe abstract die ook zijn, te blijven vertalen en duiden vanuit hun brede, culturele waarde.” Het programma van deze ontmoeting lijkt daarmee geformuleerd. Zelf gaf Barbara Baert deze opdracht vorm toen ze een jaar lang fellow was aan het Institute for Advanced Studies op 1, Einstein Drive, in Princeton. De straat waar het instituut zich bevindt, is niet voor niets naar Einstein vernoemd. “Toen hij op de vlucht voor de nazi’s in Amerika aankwam, vond hij daar intellectueel onderdak.” Het instituut werd in de jaren dertig opgericht om eminente wetenschappers uit verschillende disciplines met elkaar in gesprek te laten gaan. Einstein en Lemaître waren in de jaren dertig enkele maanden collega’s, beiden nog in het ongewisse over wat de toekomst brengen zou, een toekomst waarin het universum tot dertien cijfers¹ achter de komma in kaart zou worden gebracht.

Het is een maandagochtend in mei. Studenten lopen ontspannen door de Leuvense straten, wetend dat door de vaccinaties een einde begint te komen aan de beperking van hun levenssfeer. De wereld ziet er zonniger uit en begint er ook groter uit te zien. Het Monseigneur Ladeuzeplein is bedrieglijk leeg. Wanneer zal de tijd komen dat we in nostalgische termen over deze historische periode zullen spreken? In de Leuvense Universiteitsbibliotheek filtert het glas-in-lood het licht over Thomas Hertog en Barbara Baert, beiden gepassioneerd door het baanbrekende werk van de fysicus Georges Lemaître, die voorzag dat ons universum steeds verder zou blijven uitdijen. We zijn hier samengekomen om de degens te kruisen over het grootst mogelijke onderwerp, het universum, om het groter en kleiner te maken.

¹ Het magnetische dipoolmoment van het elektron is ongeveer $-9,284764620 \times 10^{-24}$ joule per tesla, wat als een van de accuraatste metingen in de natuurkunde geldt.

De stoelen worden niet verlaten en toch benaderen ze elkaar, als spiegels die steeds een stukje dichter naar elkaar worden gebracht en in die beweging steeds nieuwe invalshoeken reflecteren. Barbara vertelt geanimeerd over hoe verschillende culturen de schepping van het heelal hebben verbeeld. Ze betreft schilderkunst, literatuur en film in haar rondedans door tijd en ruimte, waarin ze laat zien hoe onze blik op het oneindige ook een blik naar binnen is. Tijdens het spreken steekt ze de handen in de lucht, alsof ze in de linkerhand het alles en in de rechterhand het niets vasthoudt en beide met elkaar in contact brengt. Tijdens het gesprek houdt ze de rug recht. Verbeelding is een fysieke aangelegenheid, haar betogen voelen aan als kleine performances, het vuur van de humaniora dat doorgegeven wordt. En die energie wordt aangespoord door een duidelijk doel: "Als ik de eerstejaarsstudenten toespreek, laat ik hen weten dat ik erudiete mensen van hen ga maken."

"Waarom zo nadrukkelijk 'erudiete'?"

"Omdat het vaak niet vanzelfsprekend is dat ze dat pad van de geesteswetenschappen hebben gekozen. Ze hebben het thuis moeten verdedigen. Van mij krijgen ze volledige rugwind."

Barbara vliegt, Thomas zit. Er hangt een stilte om hem, alsof het klooster in hem zit. Ik stel me hem voor in contemplatie verzonken, voor een groot krijtbord volgeschreven met formules. Thomas Hertog is een lange man. Hij zit ontspannen achterovergeleund in de houten stoel, ik zie iets van een kat in hem, die ook zo onverstoort zijn eigen weg kan gaan, op zijn gemak in zijn oplettendheid. Hij zal vaak uit die stoel omhoogrijzen om de arm uit te werpen naar het midden van de tafel, daar waar hij gemeenschappelijke grond hoopt te vinden. De hand is als een peilstok die de ruimte aangeeft die harde en humane wetenschappen elkaar mogen gunnen in het zoeken naar een groots verband.

Er is een moment dat hij de arm heel ver naar voren strekt, verder kan de hand niet worden gebracht, tot daar waar de tafel in tweeën gespleten kan worden. Hij legt zijn hand neer en bekent dat dit gesprek, in samenhang met de tentoonstelling, bedoeld is om elkaar te ontmoeten. Want de moderne natuurkunde heeft die verbeelding hard nodig.

"Om inspiratie op te doen voor verder onderzoek moet gedurfd gedacht worden en dat kan alleen als de behaaglijke ruimte van het harde onderzoek verlaten wordt. En daarom verblijven we nu hier", zijn hand wijst naar het midden van de tafel, "in wat ik maar het niemandsland zal noemen. In dat niemandsland, daar waar de grens tussen de fysica, mijn terrein, en die van de humaniora, Barbara's terrein, diffuus wordt. Daar ligt inspiratie op ons te wachten." De nadrukkelijkheid waarmee hij dat zegt, suggereert dat zijn positie niet vanzelfsprekend is. "Collega's van mij hebben zich behaaglijk teruggetrokken achter de muur van de formules. Ze vinden dit gesprek overbodig. Maar als we dit gesprek niet voeren, dan raken we het contact kwijt met de wereld. Dan begrijpt de wereld ons niet meer. En dan begrijpen wij de wereld niet."

Ik werp op dat het wellicht ook is omdat de moderne natuurkunde op een niveau is gekomen waarvan zelfs de superspecialisten moeten toegeven

dat het te onnavolgbaar moeilijk uit te leggen is.

De opwindende raadsels in de zoektocht naar een allesoverkoepelende theorie, die zowel het oneindig grote als oneindig kleine kan verklaren, leiden tot een geheimtaal die, buiten een paar ingewijden, niemand meer kan begrijpen. Dit staat in contrast met de tijd van Lemaître en Einstein, toen wetenschappelijke doorbraken de voorpagina van de *New York Times* haalden. De formule $E=mc^2$ raakte wereldwijd zo ingeburgerd dat ook ik erover hoorde op de lagere school en erdoor gefascineerd raakte, hoewel ik er maar weinig van begreep. Het universum gevangen in een formule, een formule opgesteld door een man die met zijn springerige haar en borstelige snor de icoon werd van de briljante wetenschapper. Dat sprak enorm tot de verbeelding. Niet alleen werden ruimte en tijd relatief, ook leek het plots mogelijk dat als je je verbeelding maar goed wist te gebruiken je op een dag ook zelf zulke briljante inzichten zou kunnen hebben. Einstein democratiseerde de wetenschap, ineens lag ze voor iedereen binnen handbereik. Voeg daarbij Georges Lemaître met zijn theorie van de oerknal – het woord alleen al roept prachtige associaties op –, het superbegint dat geboorte gaf aan alles wat erna kwam, van de piramiden over de *Mona Lisa* tot Andy Warhol, en je krijgt het begin van een romantisch avontuur met de oneindigheid. Waar zijn de Einsteins van vandaag? Wie heeft nog die mysterieuze, geestelijke uitstraling van een Georges Lemaître? Welke wetenschapper van vandaag willen we op een poster zien?

Thomas verzucht dat het effectief veel moeilijker is geworden voor fysici om het grote publiek te informeren over de nieuwe inzichten die het onderzoek naar het allergrootste en allerkleinste biedt. Men heeft inmiddels geaccepteerd dat de duizelingwekkende raadsels die de natuur opwerpt en die ingaan tegen alles wat we intuïtief aanvoelen, niet meer goed uit te leggen zijn.

"Was dat ten tijde van Lemaître anders?"

Barbara veert op. "Er was veel meer het besef dat natuurwetenschappen en humane wetenschappen elkaar ondersteunden in het begrijpen van de wereld."

Thomas ervoer aan den lijve hoe het anders kan. Hij werkte intensief samen met Stephen Hawking, de wetenschapper die de zwarte gaten naar het brede publiek bracht. Hij onderkent dat er wel een zekere moed voor nodig is om buiten de interne kring van wetenschappers te stappen. "Soms las ik wat ik met Hawking had onderzocht en uitgeschreven twee weken later terug in een Britse krant. Ons diepgaand onderzoek aan leken uitgelegd."

Thomas geeft aan dat wat nu als casus hermetisch overkomt, straks ingrijpende gevolgen zal hebben voor onze manier van leven. "Het is toch opmerkelijk dat wat ooit gezien werd als een esoterische wetenschap, de kwantumfysica, heden ten dage verantwoordelijk is voor een derde van onze globale economie." De bijvangst van die ongrijpbare zoektocht naar de kern van het allerkleinste zit in onze chips, onze informatievoorzieningen, in onze medische instrumenten. De wereld die nu wordt verkend is onze toekomst in een speldenknop. Een formule kan uitgroeien tot een wereldwijde industrie. In een afgeleide kan een aanwijzing zitten waarmee een dodelijke ziekte wordt bestreden.

Er was een tijd waarin fysici en cultuurwetenschappers elkaar opzochten. Barbara Baert haalt de ontmoeting aan tussen Einstein en Warburg. Niet iedereen zal de kunsthistoricus Aby Warburg kennen. Hij kwam uit een welvarende familie en ontwikkelde zich tot een verzamelaar van beelden die hij catalogiseerde in een bibliotheek in Hamburg. “Op die manier wilde hij komen tot een atlas waarin de oorsprongsbeelden van de wereldculturen overzichtelijk te vinden waren. Als het ware het DNA van de mensheid.” De voorloper van Google, zogezegd, maar dan wel gedreven door een intellectuele nieuwsgierigheid naar wat ons als mens over tijden en culturen heen met elkaar verbindt. Warburgs bibliotheek ademt de idealistische geest uit van die tijd: politieke grenzen moesten worden neergehaald, de beschaving en haar tegendeel, de chaos, liepen door alles heen, de wetenschap had een humaniserend karakter, bracht mensen bij elkaar in een gemeenschappelijk project waar iedereen van profiteerde, ongeacht afkomst of geslacht. In 1925 observeerde Hubble via de lens van zijn telescoop in Pasadena, Californië, dat het universum miljoenen lichtjaren groter is dan gedacht. De wetenschap verlegde grenzen, waardoor de mens zich geïnspireerd voelde om verder te gaan. Aby Warburg wees de weg en werkte aan een verbindingsnetwerk van knappe koppen. De culturele elite stelde zichzelf de opdracht het voorwerk van de nieuwe tijd uit te voeren, niemand die dat betwijfelde.

“Warburg nodigde Einstein uit om die beeldenatlas te komen bekijken.” Ze spraken af aan de Oostzee, gezeten in comfortabele strandstoelen hadden ze het over Kepler en Newton. “Warburg was een man die bezeten was van technologie. Op zijn bureau had hij tien telefoons staan. Hij noemde het apparaat Telechairs. Zo kon hij op elk gewenst moment communiceren.” Warburg was de eerste gedigitaliseerde mens die putte uit oneindige beelden om ze te delen met oneindig veel mensen. “Kepler vertegenwoordigde voor hem de man die de sprong waagde om in nieuwe vormen te denken. De cirkel werd verlaten voor de ellips om de bewegingen van de planeten te begrijpen.” Met wie anders kon hij de inzichten van zijn *Bilderatlas* beter delen dan met *The Master of the Universe*, Albert Einstein?

Voor Einstein was het op zijn beurt vanzelfsprekend om zijn inzichten bij de kunsthistoricus Warburg te introduceren. “De wetenschap was minder gespecialiseerd. Het werk was ingebed in een breder cultureel verband”, voegt Thomas toe. “Tegenwoordig zijn we kritischer geworden op generalisten en dat houdt wel een risico in. Een te gesloten wetenschapsbedrijvigheid loopt het risico haar band met en relevantie voor de maatschappij te verliezen.” Als we niet meer nieuwsgierig zijn naar elkaars bevindingen, dan dooft het licht.

Ook om die reden voelt het maken van dit boek aan als een stunt, want formules lijken verhalen niet te verdragen, de laatste inzichten rond de kosmos tarten elke verbeelding. En toch, voor Georges Lemaître begon de zoektocht naar het oorspronkelijke begin in de verbeelding niet op het krijtbord. “Lemaître stelde het allerkleinste begin voor als een ei. Dat beeld kwam voort uit zijn intuïtie, nog voordat er wiskunde voor was.”

Voor Thomas Hertog is de kracht van beelden evident. Ze zetten aan tot filosoferen, sturen de intuïtie richting een completer beeld. En wanneer we aan de kosmos een fotobeeld weten te ont-futselen, dan kunnen wetenschappers feitelijk laten zien wat ze gevonden hebben, miljarden lichtjaren verwijderd van onze planeet. Het grote publiek schaart zich even samen rond een beeld om net als de wetenschappers de ontdekkingsreis te vieren. Zoals in 2019 gebeurde, toen door het wereldwijd inzetten van telescopen de horizon van een zwart gat werd vastgelegd.

“Dat voelde als een doorbraak. We zagen dat het een zwart gat was. Die foto blijft op het netvlies hangen en wordt iconisch.” Voor Barbara Baert heeft de foto een aureool, niet alleen door de weerschijn van de horizon van het zwarte gat, maar ook een aureool in de religieuze zin van het woord: een verschijning van het absolute. Ze onderkent de schoonheid ervan en toch dringt zich ook meteen de gedachte op dat wat ze ziet immens en onvatbaar is. De foto van het zwarte gat is ook een wreed beeld. Een blik in het absolute niets. Om die reden brengt Barbara een indringende bespiegeling over het zwartste zwart, dat van Kazimir Malevitsj. Het zwart dat alles eromheen licht geeft. Wat overblijft wanneer het licht zelf niet meer kan zijn. Barbara ziet nog een extra dimensie in het zwarte gat: “Er is sprake van wederkerigheid. Wij zien het zwarte gat, maar het zwarte gat kijkt ook naar ons. We worden beschouwd.” En dat uitgangspunt zit ook weer verborgen in middeleeuwse afbeeldingen waarin het universum wordt verbeeld. “Een ogenschijnlijk onlogische plaatsing van steden en regio’s wordt logisch als we vanuit het oogpunt van het heelal zelf kijken.” De verbeelder maakt van de toeschouwer God, of een zwart gat, dat alle informatie in zich opneemt via de pupil. “En wanneer we daarover contempleren, dan worden we geraakt door wat de Arabieren ‘ruh’ noemen, een geestelijke wind die ergens vandaan komt om ons te inspireren”, zegt Barbara.

We zwijgen even. De wereld draait door. Het zonlicht heeft zich van de ene naar de andere hoek verplaatst.

Wanneer een vruchtbaar gesprek wordt afgesloten, dan wordt dat afgesloten met een afspraak om dat gesprek nog eens te voeren. In die zin heeft een gesprek einde noch begin. Het hangt in de lucht, wat nodig is zijn twee krachtige persoonlijkheden om het zichtbaar te maken. Barbara Baert peilt eens bij Thomas Hertog waar hij wil staan in 2025. In dat jaar viert de Leuvense Universiteit haar zeshonderdste verjaardag. Thomas verzucht: “2025? Dat is voor mijn gevoel nog een eeuwigheid ver weg.”

DE VERBEEELDING OMTRENT HET UNIVERSUM*

Barbara Baert

ONDERZOEKSGROEP KUNSTWETENSCHAPPEN, KU LEUVEN

De natuurfenomenen hier beschreven hebben zich waarachtig afgespeeld, maar sommige personages en hun handelingen zijn fictief.

* Inzichten in dit essay groeiden dankzij gesprekken met astrofysici tijdens mijn Senior Fellowship aan het Institute for Advanced Study te Princeton, Verenigde Staten, in 2019. Ik dank directeur Robbert Dijkgraaf voor zijn gastvrijheid. Ik dank ook Catho Creemers, Lien De Keukelaere, Stephanie Heremans, Thomas Hertog, Koen Kwanten, Julia van Rosmalen, Paul Vandenbroeck, Jan Van der Stock, Marc Vervenne en Annelies Vogels.

“Want ook de sterren zitten gevangen in hun macht en kunnen ons niet echt helpen. Ze ontwerpen alleen de netten, spannen de schering op hun hemelse weefgetouwen, die wij moeten vullen met onze eigen inslag.”

Olga Tokarczuk, *Jaag je ploeg over de botten van de doden*, p. 229

De mens verlangt ernaar het ontstaan van ‘iets’ uit het ‘niets’ te begrijpen en bezit het unieke vermogen om dit mysterie met plastische middelen uit te drukken. Talloos zijn de ontstaansmythen over de schepping die vorm kregen in verbluffende objecten en ingenieuze symbolen.

De centrale tweedeling in de verbeelding omtrent het universum bestaat uit chaos versus kosmos. Chaos is een primordiale toestand die orde ontbeert en aan de kosmos voorafgaat (afb. 1). Toch is het vormeloze een noodzakelijke voorloper van de genese van de kosmos: *ordo ab chao*. Chaos is dus niet minder belangrijk om uit te drukken dan de harmonie die erop volgt. Het chaotische oerstadium, dat zich aandient als een zuigend moeras, als vuile smurrie of als donkere wateren, behoort meestal het vrouwelijke of hermafrodiete oerprincipe toe. In de Mesopotamische scheppingsmythe belichaamt de godin Tiamat de oerchaos. Ze wordt echter bestreden door haar zoon Marduk, die orde maakt. Een oude Babylonische legende vertelt: “De god Marduk overwint Tiamat in een tweekamp, splijt haar lichaam in tweeën en maakt uit de twee helften het firmament en de wereld.” In de Germaanse mythologie is wat aan de orde voorafgaat een diepe kloof zonder grond(ing): de Ginnungagap. Vuur en ijs binden de strijd aan om uiteindelijk verenigd te worden tot een harmonisch universum. De kloof, of *abyss* (van het Griekse *abismos*), is een toeloze, oneindige diepte. De *abyss* is een soort zwart gat. Zij slokt alles op en spuwt monsters uit, gespeend van vorm, orde en rede. Ze is een verwilderd, angst-aanjagend voorstadium in de schepping, dat door de goden bestreden moet worden. De kloof is vervaarlijk. Ze is de nachtmerrie van het kosmische verdwijnpunt, de psychotische terugval en de verzwelging door de oermoeder.

Het woord ‘kosmos’ gaat terug tot de Homerische tijd (ca. 800 v.Chr.) en betekent ‘orde’, ‘sieraad’. De kosmos is het universum dat beheerst wordt door intelligente wetten. De kosmos ontsnapt aan grilligheden van de goden, maar beantwoordt aan zijn immanente eerste principe. Anaximander (ca. 610–ca. 546 v.Chr.), een van de zogenaamde presocratici, definieerde dit prille ordeningsprincipe als het *apeiron*. Anaximander was naast zijn leraar, Thales van Milete (ca. 624/623–ca. 548/554 v.Chr.), en Anaximenes (actief ca. 585–526 v.Chr.) een van de wijzen die zich voor het eerst boog over het ontstaan van het universum en de elementen waaruit het was opgebouwd (de *kosmiotès*). In het oude Griekenland ontstond dus een denken dat zich ontvoogd had van de fantasmatische mythologieën en dat een schuchtere

natuurwetenschap introduceerde. Chaos werd niet langer door toedoen van de goden in orde omgezet maar door een wetmatigheid binnen de natuur zelf: de *physis*. Mysterie werd een probleem en dat probleem vroeg om oplossingen vanuit proefondervindelijke ervaring in het dagelijkse leven. Want ook in onze omgeving herkennen wij processen zoals verdampen, branden, smelten en bevriezen.

Thales van Milete aanvaardde als grondbeginsel van het universum het water dat ijs en damp kan worden. Anaximenes beschouwde lucht als oerstof, want ook lucht is veranderlijk en beweegt zich tussen ether en mist. Anaximanders *apeiron* is onzichtbaar en dat stelde hem in staat het begin van alles te denken in zijn ónveranderlijkheid. Maar het is Pythagoras ten slotte (ca. 540–ca. 500 v.Chr.) die een diepgravende impact heeft gehad op onze verbeelding van het universum, die tot op vandaag doorwerkt. De lengtes van de snaren van een lier laten zich, aldus de filosoof-wiskundige, herleiden tot getallen: 2:1, 3:2, 4:3 (octaaf, kwint, kwart). Pythagoras spiegelde de harmonie van de kosmos dus aan de getallenleer en de muziek (de *mathemata* en de *akousmata*). Zijn stellingen over getallen en snaren zijn vandaag geenszins achterhaald. In actuele natuurwetenschappelijke studies over de zogenaamde snaartheorie spreekt men in dat verband over ‘de wraak van Pythagoras’.

Heraclitus van Efeze (ca. 540–480 v.Chr.) ging een andere weg op. Hij ontkende het onveranderlijke principe, maar vertrok, net als andere presocratici, van één kosmisch oerelement dat voortdurend in beweging is: het vuur. Alles is cyclisch, alles vloeit, *pantha rei*. Van hem komen de woorden: “De kosmos vormt een weerspannige samenhang (*harmonia*), zoals de boog en de lier.” Etienne Vermeersch en Johan Braeckman schrijven in *De rivier van Herakleitos* (p. 59): “Nu heeft zich dus een denken omtrent het universum ontwikkeld dat absolute verandering tegenover een stabiel *archè* poneert. Hoe deze antagonistische beginselen te verzoenen? Het antwoord ligt in het atomisme van Leucippus (overleden 370 v.Chr.) en Democritus (ca. 460–ca. 370 v.Chr.). [...] Ze nemen de idee van eenheid, ondeelbaarheid en onveranderlijkheid van het zijnde over, maar bevestigen daarnaast het bestaan van het niet-zijnde als lege ruimte.” In de ruimte zwermt het van de *atomoi*. Dat zijn de ondeelbare deeltjes in de leegte van het universum. Komen zij samen of botsen zij dan ontstaan veranderlijke, waarneembare zaken. Maar zelfs een onzichtbaar ‘iets’ als de psyche kan uit zulke atomen ontstaan.

Daar in de verte ontwaakt de *logos* van Plato (ca. 427–347 v.Chr.) en Aristoteles (385–323 v.Chr.).

In het eerste deel van dit essay, 'Ontstaansmythen in beeld', wordt het rijke spectrum van de mythische oervormen en hun plastische symbolen verkend. Deze beeldtradities fascineren tot op de dag van vandaag, omdat ze ons een visuele toegang verlenen tot de kosmos en de reflectie over de plaats van de mens in de schepping stimuleren. Ik sta in het bijzonder stil bij het kosmische ei, maar ook bij de Hebreeuwse scheppende wind van God: de *ruach* (Genesis 1, 1). Hoe zal het onzichtbare, zoals de wind, zich laten visualiseren in kleur en lijn? Hoe ver wordt de artistiek denkende mens gedreven om het schier onmogelijke met plastische middelen te bereiken?

Dat brengt het essay naar het tweede deel: 'Het plastisch vermogen of het beeld vóór het beeld'. Er is wellicht geen grotere uitdaging voor de kunstenaar dan zijn beeldend vermogen tot het uiterste open te trekken en tuimelend over de rand van zijn kunnen met zijn eigen scheppende zijnsgrond samen te vallen. En als het oneindige om visuele oplossingen vraagt, liggen die dan niet in beelden die precies het nakende in-wording-zijn uitdrukken? Kunstenaars bekwamen zich in het uitdrukken van het universum aan de hand van beelden die drachtig zijn van figuratie, gezwollen van vermogen. Zij experimenteren met het beeld 'bijna', met het beeld ín het beeld, als afspiegeling van het universum zelf. Die artistieke zoektocht naar het beeld vóór het beeld is een plastische *pars pro toto* voor het ontstaan van de kosmos. Ik zal stilstaan bij de oneindigheid van de spiraal bijvoorbeeld, maar ook bij de zuigende kracht van het volmaakte zwarte vierkant of bij de mysterieuze, geaderde siddering in marmer. In het tweede deel van dit essay onderzoek ik dus voornamelijk 'abstracte' iconografieën, die precies de schepping-in-wording tot uitdrukking brengen. Zo ontluikt 'het beeld vóór het beeld' zich in het aanschijn van die majestueuze, verbijsterende, zwarte pupil die wij 'kosmos' noemen.

Van daaruit ontrolt zich het derde en laatste deel van dit essay: 'De blik naar boven'. Sinds Homeros (ca. 800–ca. 750 v.Chr.) bestond de overtuiging dat oogcontact tot leven kon wekken. Het meisje van de schepper-beeldhouwer Pygmalion (Ovidius, *Metamorfosen*, boek X) ziet tegelijk het licht van het universum en de ogen van haar schepper (*lumen* betekent zowel 'licht' als 'oog'). Bedenk ook dat alleen het pasgeboren kind in een unieke hypnotisch blauwe pupil aan de blik van de moeder kleeft. Net zoals de mens vandaag gigantisch ver in *deep space* kijkt om het universum te doorgronden, zo is ook oogcontact in de kunsten gericht op inzicht en intensiteit. Alleen de blik tussen de mens en het universum kan het denken, de wetenschap, de kunsten doen ontstaan en legitimeren. In dit laatste deel van het essay zoek ik naar de blikuitwisselingen in ons verhaal. De blik van de schepper-kunstenaar enerzijds, die met zijn ogen het kunstwerk doet leven, maar ook de blik van de lezer anderzijds, die tot op dit punt van het essay heeft meegereisd in een unieke, complexe choreografie van verbeelding en verlangen.

En daar aan de horizon wuift de astrofysicus.
Nu staat de deur op een kier.
De deur naar de derde ruimte.

"Ik vind satellietfoto's en de ronding van de Aarde heel ontroerend. Het is dus waar dat we op het oppervlak van een bol leven, blootgesteld aan de blik van de planeten, overgeleverd aan de grote leegte, waar het licht na de Val is verstrooid en uiteen is gespat. Het is waar. Daar moeten we elke dag aan herinnerd worden, anders vergeten we het. We denken dat we vrij zijn en dat God ons zal vergeven. Zelf ben ik een andere mening toegedaan. Elke daad gaat uiteindelijk in de vorm van kleine fotontrillingen de Kosmos in, als een film, en zal tot het einde der tijden door de planeten worden bekeken."

Olga Tokarczuk, *Jaag je ploeg over de botten van de doden*, p. 52

AFB. 1
Meester Bartolomé,
Chaos, na 1493, Tucson,
The University of Arizona
Museum of Art, gift
van de Samuel H. Kress
Foundation.

ONTSTAANSMYTHEN IN BEELD

“Ik wil gaan spreken van gedaanten
die in nieuwe werden veranderd.
Goden, leen mijn werk uw adem, want
ook u deed mee aan die veranderingen.
Leid onafgebroken mijn lied vanaf
het eerste werelduur tot aan mijn tijd.
Voordat er zee of land was en een lucht
die alles toedekt, bestond er slechts
één aanschijn der natuur in dit heelal.
Men sprak van Chaos, een primaire
ongevormde massa, slordige kiemen
van niet goed gecombineerde dingen.”

Ovidius, *Metamorfosen*, boek I, vs. 1-9

HET WERELDEI

*“He grew into a turf,
Became a reed-tussock.
The golden-eye, pretty bird,
Flew, glided,
Found a reed-grown island,
Cast a copper nest,
Laid a golden egg.”*

Oud Baltisch lied over het wereldei,
in: Martin Puhvel, *Songs of Creation*, p. 6

De mens die zich bewust is van zijn plaats in het heelal zoekt naar het eerste principe dat de energie en capaciteit bezit om uit ‘nog-niets’ (chaos) het ‘iets’ dat orde bezit (dit is de betekenis van het woord kosmos) mogelijk te maken. Deze wonderlijke voor-scheppende stadia maken gebruik van denk-beelden die potentialiteit bezitten, zoals de natuurelementen water en lucht, maar ook van symbolische objecten die zich bijzonder goed lenen om dat ontstaanspunt te verbeelden: het ei bijvoorbeeld.

Reeds vanaf de prehistorische tijd verschijnen eivormen als teken van regeneratie op rotstekeningen, als decoratie op steenwaren en in de vorm van monolieten, bijvoorbeeld bij de Navajo-volkeren. Het ei, met zijn geheimzinnige inhoud die het midden houdt tussen wit slijm en geel elixir, heeft als vruchtbaarheidssymbool een plaats in het ontstaan van het universum zelf. Toen kosmoloog en priester Georges Lemaître (1894–1966) op het spoor kwam van wat later bekend zou worden als de big bang, gebruikte hij ook het beeld van het kosmologische ei voor dat ene atoom dat verantwoordelijk was voor ‘De Gebeurtenis’: het grootste dat voortvloeit uit het kleinste.

Het wereldei dat alles heeft gebaard komt voor in Egyptische, Indische, Chinese, Japanse, Polynesische, Perzische, Finse en Griekse mythen. De oude Egyptenaren geloofden dat de oorsprong van de wereld bestond uit moerassige ‘zompigheid’, die het kosmische ei voortbracht. Dat ei schiep op zijn beurt de zon en de aarde. In andere versies legde Thoth, de god van de wijsheid en de maan, een ei dat de zonnegod Re baarde, wiens hitte de wereld vormde. Het kosmogonische ei werd de matrix der dingen. Het ruimde de chaos (het moeras) op en bracht vele andere ei-matrices voort.

In de Indische verhalen lezen we hoe Hiranyagarbha, het wereldei, dreef in het oerwater van de duisternis van het niets. Uit de splitsing van dit gouden ei ontstond de kosmos. Brahmanda, Sanskriet voor ‘de onveranderlijke essentie van het universum’, is afgeleid van twee woorden: Brahma, de hindoeïstische god van de schepping, en het woord voor ‘één’, dat ook ‘eivormig’ betekent. In India beschouwt men het binnenste van het ei nog steeds als een gouden embryo dat, net zoals de zon, in een baarmoeder van licht drijft. De schaal van het ei verzinnebeeldt het hemeluitpansel. In de iconografie van het hindoeïsme zien we hoe dit ei in de oerzee van spermatozoiden drijft. Soms wordt het ei ook vergeleken met een testikel. In sommige Veda-hymnen wordt de *purusha* bezongen, een schepsel met duizend armen, benen en hoofden, dat uit het primordiale ei is voortgekomen op

het ogenblik dat het beest aarde en hemel scheidde. Het meerkoppige monster is even het Alles tot het zichzelf offert om de rest van de schepping mogelijk te maken. Dit betekent dat de reusachtige boorling van het wereldei het Alles heeft aangeraakt om vervolgens te verdwijnen ten behoeve van de mens en zijn biotopen.

In het Chinese taoïsme verschijnt een gelijkwaardig wereldei. De scheppingsmythe van P’an-Ku vertelt hoe de wereld eens chaos was (*hun-tun*), net zoals het binnenste van een ei waarin P’an-Ku verbleef. Na achttienduizend jaren spleet de massa: helderheid voor de hemel, donker zwart voor de aarde. P’an-Ku ondersteunde met zijn hoofd het uitpansel en hield met zijn voeten de aarde stabiel. De expansie duurde achttienduizend jaar en P’an-ku werd negentigduizend li (een derde van een mijl) lang. P’an-ku betekent overigens ‘opgekruld brokje’, verwijzend naar het vormeloze kiempje dat we soms in een eierdooier aantreffen.

In Japan gelooft men dat toen de hemel en de aarde nog gesplitst waren, net als yin en yang, de wereld chaotisch was als een ei. De hemel kon voor de aarde ontstaan, omdat deze lichter en flexibeler was dan de zware en bewolkte aarde. Vervolgens verhardde de aarde en werd in de kern ervan een god geboren: het ontstaan van de wereld.

Een mythe uit Polynesië verhaalt over Ta’arua, de voorouder van alle goden. Hij zit gevangen in de eindeloze ruimte van het ei en woont in de donkerte van de eeuwigheid. Andere Polynesische overleveringen vertellen dat diep in Avaiki – de onderwereld als een grote holle kokosnoot – de moedergodin Varima-te-takere woont. Opgekruld in de onderwereld-noot maakte ze Avatea, de god van het licht, die half mens was en half vis. Avatea trok naar de bovenwereld en schiep met zijn ogen de zon en de maan zoals die nu nog te zien zijn.

De Perzische kosmogonie kennen we door de Ninokhired-manuscripten uit de dynastie van de Sassaniden (derde-zevende eeuw). Hierin heeft het universum de vorm van een ei en is het geboetseerd door de schepper Ahura. De aarde drijft in het universum als de dooier in een ei. Het ei-universum is onderhevig aan de zodiak en kende onder verschillende constellaties andere manifestaties. In het eerste stadium leefden wezens dicht bij Ahura in het licht. Ze waren dan transcendent en in een pure staat, of *mênok*. Maar in het tweede stadium werd hun transcendentie materie, of *gêtah*. Er was nog geen ongeluk aanwezig in het universum, hoewel de kwade geest Ahriman al op de loer lag. In de derde periode ontwaakte Ahriman uit zijn lange winterslaap en barstte in woede uit. Hij drong de wereld van het licht en de volmaakte vorm van het ei binnen en zaaide er dood en destructie. Zo bezoedelde Ahriman de aarde. Ook vandaag lijdt de mens nog onder het kwaad en de vele ziekten en droomt hij over de terugkeer naar het onbezoedelde ei.

Opmerkelijk is dat Finland tot op heden een eischeppingsmythe kent, die wordt bezongen in runen. Een grote gans vloog over het universum en zocht een plaats voor haar nest. Dan hief de zeegod Väinämöinen zijn knie op uit het water en werd een vruchtbare berg van groene turf zichtbaar. Op die berg maakte de

gans haar nest, waarin ze zes eieren legde. Maar Väinämöinen bewoog zijn knie en de eieren braken op het wateroppervlak van de zee. Väinämöinen zei daarop: “Laat het onderste deel van de eieren de aarde vormen en het bovenste de hemellichamen en laat de dooier schijnen zoals de zon en het eiwit als de maan.” In de Griekse oudheid was ook een belangrijke plaats weggelegd voor het kosmische ei, met name in de cultus rond Orpheus. Het orfisme ontstond in de loop van de zesde eeuw voor Christus en bundelde een veelheid aan mysteriën en rituelen die doorwerkten in de religie, de poëzie en de tragedie. Zijn rijke symbolenspectrum bleef van invloed tot diep in de Hellenistische cultuur. In de orfische kosmogonie begint alles bij Chronos. Uit Chronos kwamen Chaos en Aether. Chaos baarde echter een ei, glinsterend in zilverwitte schoonheid. Uit dit ei, dat geduldig uitgebreed werd door een slang – de slang is het oerreptiel bij uitstek; de *ouroboros* van de Grieken leefde onder de aarde en is dus ‘chtonisch’ van aard – kwam Phanes tevoorschijn. Phanes, ook soms Eros genoemd, was hermafrodit en ordende het universum. Vanuit die orde kwam Ananke. In de orfische mythologie is deze lotsgodin, in de vorm van een slangenwezen, de onontkoombare noodzakelijkheid, die zelfs de goden niet kunnen bevechten. Tegelijk met Ananke werd ook Nyx gevormd, de nacht.

De ei-kosmogonie werd ook via de Indo-Iraanse Perzische Mithrascultus (twee millennia voor Christus) verspreid. Mithras, letterlijk ‘bemiddelaar tussen goed en kwaad’ en ‘hij die een contract heeft met de zon’, werd of geboren uit een rots (*petra genetrix*) of uit een ei (afb. 2). Beide zijn beelden van het uitspansel. In het Oudperzisch betekent het woord *asman* naast ‘hemel’ ook ‘steen’ en ‘schaal’. In zijn onovertroffen, erudiete studie over de semantische en antropologische denkbeelden sinds de Grieks-Homerische tijd, *The Origins of European Thought*, zet Richard Broxton Onians de dieperliggende associaties met betrekking tot het kosmogonische ei uiteen. Vóór Homeros was het universum in oorsprong een ei dat gedragen werd door Oceanus, de oeverloze donkere wateren. In het ei zat echter reeds levenskracht besloten: *psychè* (ziel, *anima*). Rond het wereldei als het Al zat een slang die het ei strak aansnoerde als een riem. Die slang is de *pneuma* (geest, *animus*) van het universum en neemt de plaats in van de windstoot of zucht (*nephesh*, levensadem) die in de oude orfische mythen het wereldei bevruchtte. De fallische slang die het vrouwelijke oerei bevruchtte, kwam uit de donkerste wateren die nog vormeloos waren en onbestemd. Ovidius (43 v.Chr.–17 n.Chr.) schrijft in zijn *Metamorfosen* (boek I): “Toen het vocht van jaren / door zonnevuur gewarmd was, zetten modder en moeras / door hitte uit en vele kiemen die nieuw leven droegen, / gevoed in levensrijke grond als in een moederbuik, / groeiden weer op en kregen langzaamaan hun eigen vormen (vs. 417–421). [...] Want als door vocht en warmte een zeker evenwicht ontstaat, / ontstaat er leven; alles vindt in deze twee zijn oorsprong. / Vuur mag een vijand zijn van water, maar door vocht en warmte / groeit al wat leeft; die dwarse eenheid hoort bij wat verwekt wordt. / Dus, toen de aarde, drassig na de jongste watersnood, warm-gloeiend werd door zonneschijn en hoge hemelhitte, / baarde die zij weer

AFB. 2
Romeins reliëf met Aion/
Phanes in de Zodiac,
tweede kwart van de
tweede eeuw na Chr.,
Modena, Gallerie Estensi.

ontelbaar vele soorten, die ze deels / hun vroegere gedaanten gaf en deels ook nieuwe vormen. / Zonder het zelf te willen bracht ze ook een reuzenslang, / de Python, voort, nog nooit gezien, die voor de nieuwe mensen een schrikbeeld werd, omdat hij haast een hele berg besloeg! (vs. 430–440)”

Onians toont in zijn studie aan dat de oude Grieken over abstracte noties als levensvatbaarheid, bezieling, begeestering, adem enzovoort dachten in termen van de tastbare vloeistoffen van het menselijk lichaam. De mens en het heelal waren in hun ‘vloeistoffelijkheid’ met elkaar verbonden, ze maakten deel uit van hetzelfde scheppende ‘slijm’ of van allerlei andere excreties. De belangrijkste vochten van de grote kosmologische principes waren *psychè*, *pneuma* en *nephesh*. Niesvocht bevat bijvoorbeeld de *psychè*, die zich door de oncontroleerbaarheid van deze vochtige uitbarsting op magische wijze manifesteert. *Pneuma* uit zich onder meer in profetische krachten die huizen in het hoofd. Bloed is de geleider van *nephesh* en is daarom een groot taboe, want bloed bevat de fragiele levensadem van de mens.

Op dit punt van onze verkenning is het interessant om kort uit te weiden over de proto-Indo-Europese wortels van het ei als scheppingskracht. De etymologie heeft betrekking op drie domeinen: het ei als recipiënt, de relatie tussen het ei en de kenmerken van het procreatieve lichaam en de voedende capaciteit van het ei. Martin Bernal vertrekt van het Griekse woord *kálathos*, of de typische mand met een smaller uiteinde en een open, kelkachtige mond. *Kálathos* betekent ook ‘recipiënt’, ‘koffer’, ‘kapiteel’ en ‘zuil’. Nog dieper, bij de Indo-Europese oorsprong van het woord, bestaat een verband met ‘rondtollen’ en ‘draaiing’, alsook met *<qrh>t* voor ‘slang’, ‘slangenkop’ en ‘cobra’. De koptische variant van *kálathos* is *kalahe* en betekent ‘borst’, ‘maag’ en ‘baarmoeder’, naar de samenstelling *kala <qrh>t* en *he/*, voor ‘buik’. Het is dus in de Indo-Europese semantiek dat we de relatie aantreffen tussen ei en slang, zoals in de orfische mythen. Bernal toont ook dat dit soort manden vaak in de nabijheid van slangenfiguren werd voorgesteld, een configuratie met mogelijk Egyptische iconografische prototypes. Dat brengt ons bij een derde verwante term van *kálatho*, namelijk *kivsth*, of ‘de mystieke slangenkist’.

Een beeld van *kivsth* komt voor in de numismatiek, bijvoorbeeld op de munten onder Eumenes II (197–160), en stamt wellicht uit de oude Dionysoscultus. De Romeinen vertalen de *kivsth in cista* (doos, kist), zoals in het Engelse *case*, *chest*, nog sterk gelijkend op het oud-Etruskische *kiste*. Een gelijkaardige verbinding kennen we in het Indisch en het Sanskriet, waar herinnering en heiligdom – *cetiya* en *stupa* – respectievelijk ‘gedenkteken’ en ‘koepelvormige reliekhouders’ betekenen. Stanley Jeyaraja Tambiah heeft aangetoond dat beide begrippen losjes heen en weer bewegen tussen zaad, relieken, resten, zwangerschap, baarmoeder en jowel: het wereldei. De constante in deze keten betreft het potentieel tot procreatie. In de vroeg-Indische kunst werd Boeddha overigens niet antropomorf voorgesteld, maar als een koepelvormige of eivormige schaal. Erich Neumann voegt aan deze etymologische

keten ook het Germaanse begrip *Burg*, voor ‘kasteel’, ‘burcht’ toe. De *Burg* is een grot, een berg, en biedt bescherming. Zij is *Hohle* (grot), *hohl* (hol), verwant aan *Halle* (hal), *Helm* (helm), van de wortel *hel* (beschutting, bescherming). De moedergodin beschermt en woont in de *Berg*, afkomstig van *sich bergen*, *verbergen*, beschutting vinden in *Geborgenheit*.

Een tweede etymologische achtergrond verbindt het ei met de intieme lichaamsdelen. De Semitisch-Arcadische kern *abal-* verbindt genitaliën semantisch met vijg, komkommer, avocado en ei. Aan deze verbinding dankt dit voedsel zijn obscene connotatie. Edgar H. Sturtevant ziet gelijkaardige associaties ontstaan in het Oudnoors en het Gotisch voor werkwoorden die betrekking hebben op ‘zuigen’. Dit leidt tot een verwantschap tussen zuigen, tepel en ei (Latijn: *ovum*). Er bestaat dus een semantische relatie tussen de voedende moedertepel en het voedzame ei, dat sinds mensenheugenis soms rauw wordt uitgezogen. Het ei is als het embryo dat aan zijn placenta (de dooier) hangt en zwemt in het baarmoedervocht. Hierin zit een laatste element in de symbolische voedselketen vervat: de boon. De boon bezit eveneens een gekromde, embryonale vorm. Ze heeft een oervorm die ook het zaadje, de larve en het ei bezitten. Bonen zijn vlezig, ze worden wel eens met testikels vergeleken. Ze hebben een huid en kunnen gepeld worden als kleine lichaampjes. Bonen die lang in een kruik bewaard worden, zo geloofde men, zullen tot een vrouwelijk geslachtsdeel uitgroeien. Bonen werden bij de Grieken ook beschouwd als de woonplaats van de zielen. Daarom waren bonen een voedseltaboe. Het nuttigen ervan zou de rust van de voorouders verstoren. Typisch aan alle grote mythische systemen is immers de zwarte en de witte zijde van het symbool: de wereld van de duisternis en de wereld van het licht in één. De oergodin is altijd zowel vervaarlijk en verzwelgend als alom genereus in de schenking van nieuw leven. Zij neemt en geeft. De boon is, net zoals het ei, zowel een graf als een gezwollen buik.

Laat ons dit hoofdstuk beëindigen met de lof die Erycius Puteanus (1574–1646), een humanist uit Venlo, het ei toedicht. In zijn *Ovi encomium* (1615), zijn ‘lof op het ei’, prijst hij het ei als het grootst mogelijke mirakel. Het ei is een goddelijke schat: *esum*, *usum* en *lusum* (voor ‘voedsel’, ‘gebruik’ en ‘spel’). Mensen kunnen zich verbazen over een neersuizende meteoriet, een opflakkerende ster, een aardbeving of de geboorte van een hermafrodit, maar de grootste verwondering ligt dichterbij, in dat wat ons dagelijks omgeeft: het spinnenweb, de honingraat, het mierennest. Maar dan nog verbleekt dit alles bij de wonderlijke natuur van het ei. Is het ei niet van alle schepselen het enige dat onbevekt geboren is? Brengt het ei niet als enig schepsel wezens voort die én stappen én kruipen én zwemmen én vliegen? Zowel op het land als in de zee bestaan er soorten die eieren uitbroeden en tegelijk verwekt zijn door het ei. Daarom valt het ei met de schepping zelf samen, om te heersen over hemel en aarde. En stelde een oude wijsheid niet dat hemel en aarde hun bestaan vonden in het orfische ei? Het ei, zo besluit de Nederlandse humanist, is dan ook de enige woonplaats van én de goden én de mensen!

AFB. 3
Hildegard van
Bingen, *Uniuersum*,
in: *Liber Scivias*,
ca. 1165, Eibingen,
Abdij Sint-Hildegard,
fol. 14r.

AFB. 4
*In principio creavit
Deus celum et terram*,
in: *Pars Bibliorum*
(Lambeth-bijbel),
twaalfde eeuw,
Londen, Lambeth
Palace Library, ms. 3,
fol. 6v.